

ПОЛИТИКО-ИКОНОМИЧЕСКИЯТ УПАДЪК НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО - ЗАПЛАХА ЗА СИСТЕМАТА ЗА НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ

Красимир Маринов

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Abstract: This article dives into the complex interaction between the erosion of civil society and its potential consequences for the system of national security. Civil society degradation poses a growing threat to global national security, with consequences that demand attention. The erosion of civic engagement, civil liberties, and trust in institutions presents a concerning trend. Factors contributing to this issue include government suppression, disinformation, and economic inequality. The implications for national security are profound, with a weakened civil society rendering nations more vulnerable to crises and internal and external threats. Proactive measures are essential to counter this threat, encompassing the protection of civil society organizations, media literacy, and policies addressing disparities. Safeguarding civil society is critical for maintaining stability and security.

Keywords: erosion of civil society, system of national security, civil liberties, threats.

Резюме: Упадъкът на гражданското общество представлява нарастваща заплаха за националната сигурност в целия свят. Тази статия разглежда сложното взаимодействие между разрушаването на гражданското общество и потенциалните последици за стабилността и сигурността на една нация. С използване на обширен преглед на литературата и анализ, се получават основните фактори, допринасящи за деградацията на гражданското общество и следва да се обсъдят последиците за системата за национална сигурност. Накрая, следва да се подчертае важността на справянето с този проблем, за да се гарантира стабилността и сигурността на една нация.

Въведение: Гражданското общество, обхващащо неправителствени организации, общностни групи и отделни граждани, играе жизненоважна роля във формирането на структурата на една нация. Това е пространство, където хората упражняват своите права, участват в демократичните процеси и се борят за социални промени. Въпреки това, през последните години съществува обезпокоителна тенденция за упадък на гражданското общество, характеризиращ се с намаляване на гражданската ангажираност, ограничения на гражданските свободи и разрушаване на доверието в институциите.

Този труд цели да осветли основните причини за ерозията и потенциалните последици от упадъка на гражданското общество за системата на националната сигурност. С упадъка на гражданското общество се подкопават основите, които поддържат стабилна и сигурна нацията. Следва да се разгледат различните аспекти на този въпрос, ще се изследват причините, ще се обсъдят последиците за системата за национална сигурност и ще се подчертае необходимостта от предприемане на активни мерки за противодействие на тези заплахи.

Фактори, спомагащи за упадък на гражданското общество.

Гражданското общество, основа на добре функционираща демокрация и обществена стабилност, се сблъсква с нарастващи предизвикателства в днешния глобален контекст. Ерозията на гражданското общество е многогранен проблем, въздействан от множество фактори. Разбирането на тези фактори е от съществено значение за разбиране на сложността на това явление и неговите далечни последици.

Политически фактори:

- Авторитарни режими и потискане на гражданските свободи: Една от най-явните заплахи за гражданското общество произтича от авторитарните режими, които целят да консолидират властта си и задушат всеки вид опозиция. Тези режими използват тактики като цензура, репресии срещу организациите на гражданското общество и затварянето на активисти, за да потиснат всякаква опозиция. По този начин те подкопават животворния обмен на идеи и свободите, необходими за процъфтяването на гражданското общество.

- Политическа поляризация и екстремизъм: В поляризираните политически обстановки гражданското общество може да се превърне във бойно поле за идеологически конфликти. Когато политическият диалог се превръща в екстремизъм и нетърпимост, може да бъде трудно за разнообразни „гласове“ да съществуват мирно. Екстремисткият стил може да затъмни конструктивния диалог, допълнително подкопавайки структурата на гражданското общество.

Социални фактори:

- Икономическа неравност и бедност: Икономическите различия не са само въпрос на финансово неравенство, но и съществен социален фактор, спомагащ за упадък на гражданското общество. С увеличаването на различията в доходите, маргинализираните общности се сблъскват с ограничени възможности и достъп до ресурси, което засилва социалните напрежения и намалява доверието към обществените институции.

- Етнически, религиозни или културни напрежения: Гражданските общества често се характеризират с разнообразие, но това разнообразие може също да бъде източник на напрежение, когато не се управлява ефективно. Етническите, религиозните или културни напрежения могат да се превърнат в конфликти и да пречат на формирането на инклузивни и обединени общности.

- Разпадане на социалните връзки и доверие: Доверието е този „клей“, който държи гражданското общество заедно. Въпреки това, разпадането на доверието в институциите и съгражданите може да доведе до фрагментация. Подозрението и цинизмът могат да заместят сътрудничеството и кооперацията, което подкопава социалната структура.

Технологични фактори:

- Дезинформация и кампании за дезинформация: Цифровата епоха насърчи нова ера на споделяне на информация, но също така допринесе и за бързото разпространение на дезинформация. Тези кампании могат да манипулират общественото мнение, да подкрепят конспиративни теории и да поляризират обществото, подкопавайки доверието в надеждни източници на информация, от които гражданското общество зависи.

- Ролята на социалните медии в засилването на деленията: Въпреки че социалните медии имат потенциал да свързват хората и да улесняват диалога, те също играят роля в засилването на деленията. „Ехо камерите“, създавани от алгоритмите, и леснотата, с която лъжлива информация може да се разпространява по тези платформи, могат да задълбочат обществените разделения и да пречат на конструктивния диалог. Социалните медии дават възможност на хора с ниско качество на мисленето, знанията или аргументацията да изразяват своите мнения и виждания, които

преди това не биха били чути или забелязани от по-широката общественост. „Социалните медии дават глас на глупостта, която преди това е мълчала, и така тя става видима.¹” Така тези хора стават по-видими и влиятелни, което може да има негативни последици за демокрацията, образованието, културата или науката.

Ерозията на гражданското общество е многопластов проблем, влияещ се от разнообразие от политически, социални и технологични фактори. Признаването и адресирането на тези фактори е съществено за запазване на динамиката на гражданското общество и за осигуряване на принципите на демокрацията, инклузивността и социалното обличаване, които го поддържат. Докато обществата се борят с тези предизвикателства, пътят напред се състои в създаването на среда, където разнообразните и различни гласове се уважават, неравенствата се ограничават, и цифровото пространство се използва за общото благо, а не за разделящи стени.

Връзката между упадък на гражданското общество и системата на национална сигурност. Последици.

Гражданското общество, когато е стабилно и функциониращо, представлява структурен стълб на системата за национална сигурност. В този контекст, упадъкът на гражданското общество може да окаже сериозно и непряко въздействие върху националната сигурност. Този раздел разглежда сложната мрежа от взаимодействия между упадък на гражданското общество и националната сигурност, спирайки се на четири ключови аспекта.

Дестабилизация и конфликт

- Напредъкът към упадък на гражданското общество може да послужи като предвестник на социални и политически конфликти. Исторически случаи, като конфликта във бивша Югославия или в Сирия, илюстрират това взаимодействие.
- Въздействие върху съседни региони и световната сигурност: Когато конфликтите възникнат от състоянието на гражданското общество, те често се разпространяват и влияят на съседните региони. Този домино ефект може да има далечни последици за глобалната сигурност и стабилност.

Тероризъм и екстремизъм

- Радикализация и набиране в крехки граждански общества: Деграцията на гражданското общество може създава среда, където екстремистки групи намират полесни възможности за радикализация и набиране. Това е видно в някои региони, където фрагилни граждански общности са станали роднини на терористични организации.
- Мерки за борба с тероризма и предизвикателства: Заплахата от тероризъм и екстремизъм нарасна след деграцията на гражданското общество. Въпреки това, борбата с този вид заплахи се сблъсква със значителни предизвикателства, като зачитане на гражданските свободи и предотвратяване на радикализацията.

Управление и крехкост на държавата

- Слаби институции и провали в управлението: „Богатството на една страна не е задължително да е изградено на база собствени природни ресурси – то е постижимо дори и при пълното им отсъствие. Най-важният ресурс е човекът. Държавата просто трябва да създава условия за развитие таланта на хората.”² Развитие на човешкия капитал е от съществено значение за стабилността на обществото и държавността. Държавата трябва да инвестира в образование, обучение и инфраструктура, за да създаде подходящи условия за развитие на таланта на своите граждани. Упадъкът на гражданското общество обикновено е съпътствано от слаби институции и

липса на ефективно управление. Тези фактори създават уязвимости и могат да застрашат националната сигурност.

- Импликации за държавния суверенитет и националната сигурност: За една страна, деградацията на гражданското общество може да подкопае държавния суверенитет и да поддържа състояние на несигурност. От друга страна, външни фактори могат да използват слабите институции в страната като възможност за намеса и нарушаване на националната сигурност.

Хуманитарни кризи

- Преселение, бежанци и хуманитарни интервенции: Деградацията на гражданското общество често води до хуманитарни кризи, включително масово преместване на населението и появата на бежанци. Такива събития могат да породят не само хуманитарни интервенции, но и сигурностни рискове за съседните и далечни региони.

- Хуманитарните кризи като сигурностен проблем: Способността да се справим с хуманитарните кризи, произтичащи от такова състояние на гражданското общество, има пряко въздействие върху системата на националната сигурност. Нелокалните кризи могат да създадат потенциални точки на напрежение и несигурност, които изискват реакция от страна на националните правителства и международната общност.

Това състояние има дълбоки последици за системата на националната сигурност. Отслабеното гражданското общество намалява устойчивостта на една нация пред кризи, правейки я по-уязвима пред вътрешни и външни заплахи. Когато на гражданите не се дава възможност мирния израз и участие, недоволството може да се изрази в насилие и безпорядъци, дестабилизирайки страната. Освен това разрушаването на доверието в институциите може да подкопае социалния контракт, правейки трудно за правителствата да поддържат реда и да предоставят основни услуги. Този анализ подчертава сложността на взаимодействието между упадъка на гражданското общество и националната сигурност. Разбирането на тази връзка е ключово за разработването на политики и стратегии, които да поддържат как стабилността на гражданското общество, така и националната сигурност.

Исторически примери

- **Югославските войни (1990-те):**

„Гибелта на Югославия води до един извод: всяко неестествено обединение на различни народи в една държава, лишена от демокрация и етническа толерантност, която заличава малцинствата и създава изкуствени нации, присвоява чужди територии и притиска своите съседи, е обречено на провал. Този провал обаче оставя кървави дири в историята.“³ Разпадането на бивша Югославия през началото на 1990-те бе маркирано с разпадането на гражданското общество, етническите напрежения и появата на множество въоръжени конфликти. Югославските войни не само имаха сериозни хуманитарни последици, с масово преселение, етническа чистка и загуба на живот, но представляваха и значително предизвикателство за системата на национална сигурност на съседните страни и международни организации като НАТО. Конфликтите се разпространяваха зад границите, заплашвайки регионалната стабилност и сигурност. действително свързани с деградацията на гражданското общество в региона.

Разпадането на гражданското общество в контекста на тези войни може да се дължи на няколко взаимосвързани фактора:

Национализъм и етноцентризъм: С нарастването на националистичните настроения мнозина станаха все по-фокусирани върху собствените си етнически или национални идентичности. Това доведе до спад в социалната кохезия и разрушаване на междуетни-

ческите или международни връзки в рамките на гражданското общество. Хората започнаха да виждат сънародниците си от други етнически групи като врагове, а не като сънародници, което подкопа редиците на споделеното гражданско общество.

Поляризация: Политическият и социалният климат стана силно поляризиран в рамките на етническите и национални граници. Политическите лидери, медийни издания и пропагандисти често използваха разделителна реторика, която допълнително подклаждаше тези разделения. Организацията от гражданското общество, които насърчаваха междуетнически диалог, сътрудничество и разбирателство, често бяха маргинализирани или дори обект на атаки, което правеше трудно за тях да функционират ефективно.

Страх и насилие: Избухването на въоръжените конфликти и съществуването на зверства, етническа чистка и военни престъпления създаде атмосфера на страх и недоверие. В такава среда организациите от гражданското общество и лицата, които насърчаваха мир, права на човека и помирение, се изправяха пред сериозни рискове и предизвикателства.

Изселвания: Милioni хора бяха изселени от домовете си по време на войните, което доведе до разпадане на местните общности и социалните мрежи. Този процес на преместване наруши структурата на гражданското общество, тъй като хората бяха принудени да оставят зад гърба си домовете, работните си места и общностите си, което затрудни поддържането на чувство за принадлежност и сътрудничество.

Авторитаризъм и репресии: В някои части на региона авторитарни режими или партизански групи получиха контрол и потискаха организациите от гражданското общество и активистите, критикуващи техните действия. Тази репресия допълнително подкопа възможността на гражданското общество да функционира независимо и да насърчава демократични ценности.

Икономически трудности: Икономическите затруднения, произтичащи от войните и колапса на югославската икономика, също оказаха негативно въздействие върху гражданското общество. Много организации от гражданското общество се осигуряваха с финансиране и подкрепа от международни донори, но с войните и международните санкции тази подкрепа се свеждаше до минимум, което правеше трудно за тези организации да поддържат своята дейност.

Загуба на доверие в институциите: Войните и действията на различни политически лидери подкопаха доверието към правителствените институции и принципите на правовата държава. Тази загуба на доверие разваля основите на гражданското общество, тъй като функциониращото гражданско общество се основава на определена степен на доверие в институциите, които подкрепят демокрацията и защитата на правата на човека.

- **Арабската пролет (2010 г.):**

Арабската пролет бе серия от протести и въстания в подкрепа на демокрацията, започнали към края на 2010 г. и обхванали няколко страни в Близкия изток и Северна Африка (БИСА) регион. Тези въстания бяха предизвикани от комбинация от фактори и проблеми и накрая доведоха до политически промени в някои страни. Връзката между Арабската пролет и упадък на гражданското общество е значителна и може да се обясни по следния начин:

Потискане на гражданското общество: Много авторитарни режими в арабския свят потискат организациите от гражданското общество, ограничавайки тяхната способност да действат свободно. Тези организации често играят ключова роля в защитата на правата на човека, политическите реформи и социалната справедливост. Потискането на гражданското общество отслабва контрола и балансите на властта на правителствата.

Репресивни закони и регулации: Репресивни закони и регулации често целенасочено засягат организациите от гражданското общество, затруднявайки им регистрацията, получаването на финансиране или функционирането без вмешателство на правителството. Тези правни пречки ограничаваха способността на гражданското общество да се справя с обществени проблеми и да насърчава реформи.

Липса на гражданско участие: Липсата на възможности за гражданско участие и политическо участие доведе до отчуждение на гражданите. Гражданското общество процъфтява, когато гражданите активно се ангажират с общностите си и с политическия процес, но това често се обезсърчаваше или предотвратяваше в авторитарните арабски държави.

Репресивни мерки за сигурност: По време на Арабската пролет правителствата често реагираха на протести и демонстрации с насилие и потискане. Това допълнително подкопа доверието в държавата и отблъскваше актьорите от гражданското общество да участват в адвокатските и политическите дейности.

Безработица сред младите: В много арабски страни се наблюдава висока безработица сред младите. Това означава, че значителна част от населението, особено младежта, се сблъсква с икономически затруднения и липса на възможности, което засили фрустрацията и недоволството.

Социални медии и комуникация: Широко разпространеността на социалните медии и цифровите инструменти за комуникация позволи бързо разпространение на информация и улесни организацията на протести и движения. Тя предостави платформа, чрез която гражданите могат да споделят своите притеснения и да мобилизират колективни действия.

Накратко, Арабската пролет беше предизвикана от редица политически, икономически и социални проблеми и недоволства, включително желанието за политически реформи и края на авторитарното управление. Упадъкът на гражданското общество в региона беше последица от дългогодишно потискане и ограничаване на гражданските свободи от авторитарните режими, което, от своя страна, допринесе за протестите и възмущенията, които доведоха до въстанията. Организациите от гражданското общество и активистите играха ключова роля в многобройните движения на Арабската пролет, но тяхната способност да действат ефективно беше сериозно ограничена от репресивните режими преди въстанията. Въпреки това резултатите бяха разнообразни, а много страни в региона се сблъскаха с продължаваща нестабилност, конфликти и завръщане към авторитаризъм. Различните степени на успех и сложните, специфични за всяка страна фактори, правят трудно да се даде окончателна оценка на общия успех или неуспех на Арабската пролет.

Укрепване на гражданското общество в контекста стабилизиране на системата на национална сигурност. Лидерски практики.

Основна част от управлението във всяка организационна структура, включително и на структурите в системата за национална сигурност, е координирането на различните по характер и насоченост нейни дейности и усилията на членовете ѝ за постигане на поставените цели. Този процес задължително включва участието и – нещо повече – оглавяването му от личност, наречена лидер. Следователно лидерството обобщено, систематизирано и реализирано в цялостна целенасочена, публична, научнообоснована дейност с конкретни измерения и видимо положителни резултати ще наричаме „лидерска практика“. Лидерските практики са неизбежен елемент на ефективното управление на системата за национална сигурност. Те се проявяват

преимуществено в междуличностните отношения, като се свързват с постигането на поставените цели така, че последователите на лидера да ги възприемат като собствени. Опирайки се на теорията на лидерство и на социалната практика, тука лансираме разбирането, че ефективното управление на системата за национална сигурност е невъзможно без добри лидерски практики.⁴

Добрите практики в лидерството са от решаващо значение за постигането на благосъстоянието на гражданското общество и стабилността на системата на националната сигурност. Ефективното лидерство играе ключова роля в определянето на посоката, устойчивостта и силата на гражданското общество и националната сигурност.

Според проф. Димитър Иванов лидерските практики водят към успех, когато са съобразени с три личностни равнища:

- интелектуално – да се лансират печеливши идеи;
- емоционално – да се вдъхновяват последователите да ги приемат като свои;
- поведенческо – да се мотивира групата чрез личен пример.⁵

Съобразено с контекста на настоящия доклад, рамката би могла да се разшири и обогати, както с допълнителни модели, така и с реални примери.

Доброто лидерство вдъхва доверие и увереност сред гражданите, организациите на гражданското общество и службите за сигурност. Когато хората се доверяват на своите лидери, те са по-склонни да участват активно в гражданското общество, което може да доведе до по-силно и устойчиво общество. Силното лидерство предоставя ясно и перспективно виждане за нацията. Лидери, които могат да изразят убедително виждане за процъфтяващо и сигурно общество, са по-добре подготвени да насочват усилията както на гражданското общество, така и на институциите за национална сигурност. Ефективните лидери са способни да вземат информирани, своевременни и стратегически решения. В контекста на националната сигурност лидерите трябва да преценяват сложни фактори и да вземат решения, които балансират безопасността и гражданските свободи. Доброто лидерство гарантира, че такива решения са информирани и справедливи. Лидери, които ценят сътрудничеството и партньорствата, могат да преодолеят разрива между гражданското общество, правителството и службите за сигурност. Те могат да насърчат сътрудничество и споделяне на информация, което е от съществено значение за справяне с предизвикателствата на националната сигурност. Могат да насочват гражданското общество и институциите за национална сигурност през кризисни периоди. Без значение дали става дума за природни бедствия, терористични атаки или пандемии, ефективното лидерство е от съществено значение за поддържането на стабилност и гарантирането на благосъстоянието на гражданите. Лидери, които насърчават адаптивност и иновации, са от решаващо значение за реакцията на заплахи за гражданското общество и системата за национална сигурност. Те от своя страна трябва да бъдат гъвкави и да могат да променят своите стратегии и тактики в отговор на променящите се обстоятелства. Добрите лидери насърчават отговорност и прозрачност. Те държат както организациите на гражданското общество, така службите за сигурност отговорни за действията си, което е от съществено значение за зачитането на правораздавателния принцип и защитата на гражданските права. Лидерите, които разбират важноста на защитата на гражданските свободи, докато осигуряват националната сигурност, постигат деликатен баланс. Те осъзнават, че разцветата на гражданското общество зависи от свободата на изразяване, събиране и асоцииране. Ефективните лидери се ангажират с дългосрочно планиране, което е от съществено значение за осигуряването на устойчивост както на гражданското общество, така и на системата за

национална сигурност. Те обмислят въздействието на решенията от днес върху бъдещето. Лидерите, които насърчават инклузивност и разнообразие в гражданското общество и служителите за сигурност, помагат за гарантиране, че нацията се възползва от разнообразие от гледни точки и експертност.

- **Програми за устойчивост на общността:**

Успешен пример за такъв тип програма е Мароко. Възприемайки иновативен подход за изграждане на мрежа за устойчивост на местно ниво, проектът „Насърчаване на мирните общности в Мароко“ подкрепя местните религиозни водачи и лидери на гражданското общество да работят заедно в собствените си общности за справяне с факторите, които правят младежите по-уязвими към радикализация и набиране от насилствени екстремистки организации.⁶ В Мароко, организации на гражданското общество успешно въвеждат програми за устойчивост на общностите в райони, склонни към социални сътресения и радикализация. Тези програми включват взаимодействие с местните общности чрез образователни инициативи, професионална подготовка и проекти за икономическо развитие. Като предоставят възможности на маргинализирани лица и насърчават чувство на принадлежност, тези програми намаляват привлекателността на екстремистки идеологии. Те допринасят за националната сигурност, като предотвратяват радикализация и насърчават стабилността на тези райони. Ръководените от правителството усилия за изграждане на устойчивост на общността в лицето на насилствения екстремизъм които допринасят за радикализацията, постигнаха значителен напредък. Въпреки това е необходимо да се направи още по-голям обхват, за да се ангажират допълнително местните лидери на гражданското общество да достигнат до изложени на риск лица в собствените им общности.

Съвместните усилия между мароканското правителство, местни граждански организации и международни партньори са от съществено значение за успеха на тези програми. Този многостранен подход осигурява споделяне на ресурси, експертиза и опит, което води до по-комплексни и ефективни инициативи за устойчивост на общността.

- **Кампании за медийна грамотност:**

Успешен пример: В Швеция, кампанията за медийна грамотност, водена от гражданското общество, ефективно упълномощава гражданите критично да оценяват информационните източници, особено в контекста на дезинформацията и пропагандата. Като учат хората да разпознават лъжлива информация и техниките за пропаганда, кампанията допринася за по-добре информирана и разбираща общност. Това, от своя страна, спомага за противодействието на разпространението на невярна информация и засилва националната сигурност, като намалява такъв тип влияние.

Успехът на тази инициатива частично се дължи на тясното сътрудничество между правителствени служби, граждански организации и медийни източници. Те съвместно разработват и изпълняват програми за медийна грамотност, гарантирайки, че стигат до широка аудитория. Чрез съвместните усилия те засилват влиянието на кампанията.

- **Участие в управлението:**

Успешен пример е Южна Африка, където правителството постига успех в насърчаването на участие в управлението като средство за засилване на гражданското общество и подобряване на националната сигурност. Различни инициативи насърчават гражданите активно да се включат в процесите на вземане на решения на местно и национално ниво. Тази засиленa гражданска активност насърчава чувство на собственост и отговорност, правейки общностите по-устойчиви на заплахи за нацио-

налната сигурност. Като участват активно в собственото си управление, гражданите са по-склонни да си сътрудничат с властите за поддържане на стабилност.

Съвместните усилия между южноафриканското правителство и гражданските организации играят ключова роля за успеха. Като работят заедно по инициативи за насърчаване на участие в управлението, те са съумели да създадат благоприятна среда за развитие на гражданското общество и за съвместно решаване на въпроси, свързани с националната сигурност.

Националната сигурност е въпрос от първостепенно политическо значение и поради това се включва в предмета на изучаване на политическите науки. Това е така, защото националната сигурност заема централно място в политическия живот на всяка нормална демократична държава. От друга страна, националната сигурност се разглежда в тясна връзка с националните интереси, които път са сред важните аспекти за поддържането на международна система за сигурност.⁷

За да гарантират националната сигурност, правителствата и международните дейци, е необходимо да предприемат активни стъпки за справяне с упадък на гражданското общество. Това включва защита на правата на гражданските организации, насърчаване на медийната грамотност за борба с дезинформацията и въвеждане на политики, намаляващи икономическите неравенства. Създаването на среда, в която гражданите могат да се ангажират в граждански дейности, изразяват своите виждания и участват в процесите на вземане на решения, е от съществено значение за националната сигурност.

Заключение: В заключение, упадъкът на гражданското общество е не само грижа на самото общество, но и критичен въпрос с дълбоки последици за националната сигурност. Разпадането на основите на гражданското общество подкопава способността на нацията да се справи с предизвикателствата и да поддържа стабилността. За да се намалят тези рискове, правителствата и обществата трябва да приоритизират защитата на гражданските организации, да се борят с дезинформацията и да работят за по-голямо социално и икономическо равенство. С тези действия можем да укрепим устойчивостта на нашите нации и да гарантираме нашата колективна сигурност в един все по-сложен свят.

References/Литература

1. Friedman L. Thomas: „The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century”, 2007.
2. Тачър М. „Живот и политика“ Издател: Слънце, 2013.
3. Енчев В. „Югославия: последната балканска империя“, Издателство: Ренесанс, 2005.
4. Иванов Д. „Управление на националната сигурност“. София: За буквите – О писменехъ, 2017.
5. Иванов Д. „Психология на лидера“. София: УИ Стопанство, 2009.
6. <https://www.creativeassociatesinternational.com/past-projects/morocco-fostering-peaceful-communities/>
7. Иванов Д. „Управление на националната сигурност“. София: За буквите – О писменехъ, 2017.
8. Нейкова, М. Понятието „Национална сигурност“ – съвременни аспекти. Юридически сборник – 2017, БСУ, том XXIV, с. 11. 1
9. Нейкова, М. Гражданското общество-фактор на сигурността в държавата,
10. Авангард Прима, С., 2018.
11. Нейкова, М., Понятието „Национална сигурност“ – съвременни аспекти, МК-ЦЮН, 2017
12. Нейкова, М., Основни демократични принципи на държавното управление, Бургас, 2014